

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԱՃՈՒՄԸ հայերէնի մէջ.

Անում ասելով հասկացում է այն ե կամ ե ձայնաւորը, որ տեսնում ենք գրաբարի մէջ բայերի կատարեալ եզակի Գ. դէմքում, օր. եկաց, եառ, են: Մեր արդի գրական լեզուի մէջ աճումն իսպառ անհետացել է, սակայն բարբառներից ոմանց մէջ մնացել են նրա հետքերը, և հայ լեզուի պատմութեան մէջ ուշագրաւ տեղ են բռնում նրա ծագումն ու կրած կերպարանափոխութիւնները դարերի ընթացքում:

Աճումը ոչ այլ ինչ է բայց եթէ մի բարբառային երևոյթ հնդեւրոպական լեզուների մէջ: Միայն հնդիրանական ճիւղը, յունարէնն ու հայերէնն են, որոնց մէջ տեսնում ենք աճումի կիրարկութիւնը, առաջին երկուսի մէջ աւելի լայն չափով քան վերջինում, օր.

սանսկր. á-bharat «բերում էր»,

յուն. ἔ-φερε « » ,

հայ. ե-բեր.

Ինչպէս հաստատում են հնդիկ Վեդան և յոյն Հոմերեան երկերը, աճումը իր սկզբնական շրջանում բայի անբաժան մի մասը չի կազմել, որովհետեւ այդ երկու հնագոյն յիշատակարաններում պատահում են միևնոյն ժամանակի կրկնակ ձևեր—աճումով և առանց աճման, օր. վեդ. ábharat և bhárat, հոմ. ἔφερε և φέρε «բերում էր»:

Դասական հայերէնում, ինչպէս ցոյց են տալիս հնագոյն ձեռագրերը, աճման գործածութիւնը շատ կանոնաւոր էր 1) բաղաձայնով սկսող բայերի կատարեալի եզ. Գ. դէմքում, եթէ վերջինս ներկայացնում է միավանկ բուն, օր. ե-կաց, ե-բեր, են. 2) զամ, դեմ և ռամ բայերի կատարեալի բոլոր ձևերում անխտիր, բացառութեամբ յոգ. Ա. դէմք ռուսի-ի. 3) Դեմ բայի ստորադասական կատարեալի (ապառնի) եզակի ա. դէմքում, կրաւոր. հրամ. կատարեալում և անցեալ դերբայում, և զամ բայի կատարեալի բնից կազմուած բոլոր ժամանակներում— եկից, եկ, եկեալ, են:

Ինչպէս տեսնում ենք, դասական հայերէնը, չհաշուելով յիշատակուած բացառութիւնները, աճման գործածութիւնը սահմանափակել է միայն կատ. եզակի Գ. դէմքում, որ ներկայացնում է կատարեալ (=aorist) ժամանակների բունը: Այդտեղ ի նկատի է առնուած երկու պարագայ — բնի միալանկութիւնն ու բաղաձայնով սկսուելը: Այնպիսի ձևեր, ինչպէս եւո, եօծ, եւծ. են, պատկանում են յետդասական շրջանին, այնպէս որ հայերէնում աճումն խակապէս ե- է միայն և ոչ է: Վերջինս հետևանք է երկու ձայնաւորների իրար հանդիպման (հիատուս): Իսկ նախնական շրջանում աճումն անհետացել կամ, լաւ ևս, ձուլուել է իրան յաջորդող ձայնաւորի հետ, ինչպէս տեսնում ենք սանսկր. a'jāt, յն. դորէական բարբ. āyē, ատտիկ. ȝīyē, հայ. ած: Միւր արդի քերականագիրները չարաչար սխալում են, երբ մեքենայօրէն վարդապետում են. ածի, ածեք, ած կամ եւծ, ածաք. ածեք, ածիմ, կամ երբ ուսուցանում են. հասի, հասեք, հաս կամ եհաս, հասաք, հասեք, հասիմ: Դասական շրջանում ոչ եւծ կայ ոչ հաս: Նախնական ած-ի հետեղութեամբ, յետդասական շրջանում, առաջացած է հաս և, փոխադարձաբար եհաս-ի հետեղութեամբ եւծ (=ե-յ-ած): Դալով բնի միալանկութեան, վերջինիս խաղացած դերն ակներև է յատկապէս բաղաձայնով սկսուող բայերի մէջ: Կարծէք հայ ձայնարանութեան մէջ, որոշ դէպքերում, առանձին դեր է խաղում, ձևերի ամբողջութեան երաժշտականութիւնը: Աճման խնդրում, օրինակ, ցոյց է տրւում մի ձգտում կատարեալի դէմքերի մէջ պահպանելու որոշ ներդաշնակութիւն՝ նրանով որ, ինչքան հնար է, իւրաքանչիւր դէմք բաղկանայ ոչ պակաս քան երկու վանկից, օր. բերի, բերեք, եբեր, են. առում ենք՝ ինչքան հնար է, որովհետև կան դէպքեր, երբ անհնար է եղ. երրորդ դէմքում մէկ վանկից աւել պատել, օր. եղի, եղեք, եղ. են: Պատճառն, աւելորդ է ասել, այս կարգի բների բացառիկ կազմն է, որ միևնոյն ժամանակ առաջ է բերել աճումի ծաւալում նաև ուրիշ ձևերում, եղի, եղից, եղեալ, են.

Զուտ դասական լեզուին յատուկ սոյն աճումից, օրի ծագումն, ինչպէս ասացինք, հնդեւրոպական է, բոլորովին անկախ առաջ է գալիս և զարգանում, յատկապէս հայ փիլիսոփաների ու քերականագիրների դպրոցում, մի այլ տեսակի աճում յունարէնի հետեղութեամբ, որով և միանգամայն արժանի կոչուելու յունական աճում, օր. եկոփոցիւր, եկոփոցիւ, եկոփոցեք, եկոփոցիւք, եկոփոցիւք, եկոփոցիւք, փոխ. կոփեցի, կոփեցեք, են. կամ եւարար =արար: Այս բանագրօսիկ դրութիւնը բուն ազգային մտածողութեան վրայ չի արձագանգած, հետևապէս և մեր առաջադրած հարցի հետ ոչ մի կապ չունի:

ԺԲ. դարից մի նոր շրջան է սկսում աճումի պատմութեան համար: Նորութիւնը բացառապէս գամ, օամ, դեմ բայերի կատ. եզ. Գ. դէմքի վերաբերմամբ է առաջ գալիս: Այդ նոր աճումնաւոր ձևերն են. երեկ (=եկաւ), երես (=տուաւ), երեզ (=գրաւ):

Այս երեք ձևերի լուսաբանութիւնը, որ գտնում ենք մասամբ Կարստի աշխատութեան մէջ (Historische Grammatik des Kilikisch—Armenischen, էջ՝ 322—325), կարելի է ներկայութեամբ լրիւ տալ արդի հայ բարբառների ընձեռած փաստերով: Եթէ յետգասական գրաբարում, իբրև աճում, զարգանալու էր մի ե ձայնաւորով սկսող միավանկերից առաջ, այդ արդէն ապացոյց է, որ միավանկի ներկայութիւնը եզ. Գ. դէմքում անբնական էր թուելու:

Ահա այդ պատճառով մէջ կողմից կրաւորականի յատուկաւ վերջաւորութիւնն է տարածւում, օր. քեսաւ, հասաւ, ելաւ, ևն. միւս կողմից վերը յիշատակուած ձևերն են առաջ գալիս: Կիլիկեան շրջանում միավանկ բառերի սկզբին ե ձայնաւորն արդէն եօղացել էր. ինչպէս արդի գրական լեզուի մէջ և՛ միավանկ և՛ բաղմավանկ բառերի սկզբին, այնպէս որ դասական եկն, ես, եդ բառերն արտասանուելու էին yegh, yed, yet: Միևնոյն ժամանակ բացարձակ բաղաձայնով սկսող բառերից ե— աճումը դեռ բոլորովին չէր անհետացած, ինչպ. եբեր եգարկ, ևն: Այսպիսով միևնոյն ե— աճումն է, որ զբւում է yeg(h), yed, yet բառերի վրայ և ժամանակի ընթացքում ծնունդ տալիս երեկ, երես, երեզ ձևերին: Միջնորդական ձևերն ուրեմն եղած պէտք է լինին *եյեկ, *եյես, *եյեդ, որոնք չեն պահուած շատ հասկանալի պատճառով. հայերէնի համար էյ երկրաբարուր ի հնուց անտի խորթ է, որի ապացոյցը հէնց ե ձայնաւորի ներկայութիւնն է (ե = էյ):

Աճումնական այս երրորդութեան մէջ ամենից էական դերը խաղում է առաջինը՝ երեկ (դսկ. եկն). ահա թէ ինչպէս: Միջին դարերից զէսը կարծես սովորութիւն է դառել գնալ գալու գաղափարին զուգորդել ելնելու, վեր կենալու (դասակ. յառնել) գաղափարը, օր. ելաւ եկաւ, վեր կացաւ գնաց, արի եկ, ևն: Այս վերջին ձևի գործածութիւնը, այն է՝ յառնեմ բայի, մանաւանդ սրա հրամայականի զուգորդումն այն աստիճան սովորական երևոյթ է եղել, որ արդի արևելեան հայերէնում եկ, եկեմ, հրամայականները բոլորովին յապաւուկով միայն արի, արիմ բառական են համարւում միևնոյն իմաստի արտայայտութեան համար: Հրամայական արի եկ-ը կիլ. հայերէնում ձայնաւորի սղումով վերածուած էր արեկ-ի, ինչպէս տեսնում ենք միջնադարեան տաղերում: Ահա սոյն արեկ հրամայականն է, որ կարող էր ազդել սահմ. կատարեալի վրայ և առաջ բերել *եյեկ-ից երեկ: Այս ենթադրութիւնը ոյժ է առնում Զուղայի բարբառից, ուր, դեռ ծերերի բերնում

արեկ (=արեկ) գործ է ածուած իբրև սահմ. կատարեալ, կիլիկեան
երեկ-ի իմաստով, օր. «... շահիցն չափար արեկ Ընէշտ»։ (ԱՃ.
Հ. Բարբ. էջ՝ 90) Այսպիսով երեկ ձևի կազմութիւնից յետոյ, սրա
աղղեցութեան տակ, առջանում են և միևս երկուսը՝ երես և երեղ։
Այստեղ ևս միևնոյն Ջուղայի բարբառը իր արես (=արես) ձևով,
որ համապատասխանում է կիլ. երես-ին, և ուր պահպանուած է
միևնոյն արե'կ (=արի ե'կ) հրամայականի ա-ը, զալիս է վկայե-
լու, որ ր-ի աղբիւրը պէտք է որոնել արե'կ կամ արի ե'կ հրա-
մայականի մէջ։

Արդի բարբառներում դեռ չի անհետացել աճումը։ Ջուղայի
բարբառը, ինչպէս տեսանք, ունի արեկ և արես։ Թիֆլիսի բար-
բառն ունի երիս (=երես)։ Լոռիի ենթաբարբառում կայ երի
(<*երիյ <*երիկ <երեկ) և երեղ։ Բացի այս բայերից Թիֆլիս-
ում գործածական է նաև եբի (=բեր) բերաւ-ի հետ միաժամա-
նակ, ինչպէս նաև Լոռիում՝ եբեր (բեր)։

Ինչպէս լեզուական ամեն երևոյթ, նոյնպէս և աճումը մի
անգամից չի անհետում, այլ աստիճանաբար։ Ջուղան, Թիֆլիսն
ու Լոռին միասին ներկայացնում են աճումի անհետացման զա-
նազան աստիճանները։ Իսկ անհետացող աճումի տեղը բռնել է և
բռնելու է, կրաւորականի -աւ վերջաւորութիւնը, ինչպէս պարզ
տեսնում ենք Թիֆլիսում եբի և բերաւ կրկնակ ձևերից։

Մեսոպ վարդ. Մաթուղեանց

